

**КУЛЬТУРА ЗЕМЛЕРОБСТВА УКРАЇНСЬКИХ
ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ТОБОЛО-ІРТИШСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

На перший погляд запропонована тематика статті – суто економічна. Проте для дослідника-етнолога набуває особливої ваги створений у процесі діяльності соціально-виробничий досвід. Звичайно, у рамках однієї публікації неможливо розглянути таке об'ємне питання. Тому авторка обмежилась лише аналізом наявних в українських хліборобів систем землеробства, щоб у подальшому детально охарактеризувати та оцінити весь складний комплекс агрикультури українців-новоселів Західного Сибіру.

Переселенці-українці, подібно іншим мігрантам-аграріям, опинились в умовах незвичного етнодемографічного й господарського середовища Західносибірського краю. Певна річ, сюди вони прийшли “не з порожніми руками”, а облаштувались, маючи достатньо розвинутий досвід заняття сільським господарством, правда, у дуже відмінних умовах чорноземної України. Саме тому перед новоселами з перших днів перебування у Тоболо-Іртишському межиріччі, та й пізніше, впродовж життя, по крайній мірі, одного покоління, першорядною задачею було вжитися в нові умови. Незважаючи на багаточисельні повернення сімей та однаків на батьківщину, основна маса українських переселенців успішно виконала це завдання.

Поступово, рік за роком почав складатися своєрідний господарсько-культурний тип, притаманний саме сибірським українцям. У формуванні цього типу суттєву роль зіграли такі фактори, як успадкований і заново набутий досвід господарювання на сибірських землях, так і, зрозуміло, господарчо-культурні та соціально-економічні контакти з навколишнім російським й неросійським старожилівським населенням.

Сільське господарство українських новоселів аж до масової колективізації залишалось екстенсивним. Скромні зачатки інтенсифікації спостерігались лише подекуди, та й то у заможних селянських господарствах. У переселенців-аграріїв існував традиційний для хліборобів “набір” господарчих галузей, але незважаючи на його розмаїття, сільське господарство в цілому носило комплексний, а не спеціалізований характер. **Придивимось до**

цього господарства уважніше, і не з економічної, а з культурно-історичної позиції.

Досвід господарювання, з яким прийшли до Тоболо-Іртишського межиріччя хлібороби-українці, не міг бути безпосередньо застосований в нових аграрних умовах. Потрібна була довгострокова адаптація до сибірських форм рільництва та тваринництва на специфічних землях і широких площах.

В Україні у кінці XIX – на початку XX ст. із-за гострого малоземелля селяни змушені були вести господарство на вузьких площах. Однак, переселившись до Західного Сибіру, українські аграрії зіткнулись з наявністю великого фонду придатних до землеробства угідь. Тим самим відбувся перехід до рільництва на широких площах (правда, із зростанням переселенського руху спостерігалось скорочення наділів, але у порівнянні з залишеними на батьківщині їх розміри були вражаючими). Земельне багатство, специфіка сибірських ґрунтів, які майже не потребували угноєння, сприяли збереженню (у певній мірі) екстенсивного характеру рільництва.

Сибірський “степовий” чорнозем значно поступався товщею шару українському¹, але за своїми структурними властивостями і родючістю він не відрізнявся від останнього. “Сибірський чорнозем – безумовно багата і аж ніяк не малосильна земля” – писав П. П. Семенов-Тяньшанський². Особливістю середньої смуги Західного Сибіру була наявність “колків” – невеликих березових гаїв, які росли у зоні лісистого (“деградованого”) чорнозему, який потребував відповідних навиків культивування. Українські селяни, котрі звикли у себе на батьківщині до глибокої оранки, повинні були навчитися новим способам ведення господарства на такій землі, уміти чергувати польові наділи, практикувати освоєну старожилами систему підняття новини (цілини) тощо. “Переселенці повинні пам’ятати, – підкреслював М. А. Рубакін, – що на новому місці й порядки нові, й земля не та. Колишніми звичками і звичаями не скрізь прожити можна”³. “Прийоми обробітку землі відрізняються від заведених на батьківщині, в Харківській губернії”, – повідомляли кореспонденти з Тобольської губернії⁴. Тому необхідно було спиратися на багатий досвід, накопичений століттями місцевим старожилівським населенням. Сибіряки краще знали характер ґрунтів, їх “придатність” для тієї чи іншої культури, вірно визначали відповідну глибину оранки.

Між іншим, багато хто з новоселів спочатку пробував застосовувати звичний для них рільничий досвід, навіть якщо він не завжди оправдовував себе у сибірських умовах. В першу чергу це стосувалось глибини оранки, котра відрізнялась від установленої в європейській частині Росії. “Новосели, які звикли до глибокої оранки, – писав С. Кривенко, – не раз платились за це неврожайми, поки не переконались, що мілка оранка тут (Тарський округ Тобольської губернії) краще”⁵. Подібні випадки спостерігались і в інших округах Тобольської губернії, наприклад, в Ішимському, де чернігівці, які заснували с. Смородинівське (Аромашевська волость), спершу “через недосвідченість зазнали декілька невдач, зоравши однокінною сохою і засіявши “по-російському” залишений заліг, але насіння не повернули. Два роки пробували, але потім придивились до обробітку старожилів і стали вибирати землі, сортувати їх”⁶.

Орати глибоко цілину та переліг (а вони склали основний фонд для рільництва) старожили вважали не тільки важкою справою, а й марною, не вигідною – хліб добре родив і на мілко зораній новині (1,5 – 2 вершки). До того ж глибока оранка прискорювала виснаження землі, родючість якої у суворих умовах Сибіру відновлювалась дуже повільно⁷.

Зі способами обробітку ґрунту місцевим населенням українці знайомились, “придивляючись до старожилівської роботи, пристосовуючи її до своїх звичок”⁸. Багато хто розпочинав це знайомство, коли проживав у старожилів до заснування власних (новоселівських) сіл чи працюючи на них або ж господарюючи на власному наділі, “ходили дивитись, як орють сибіряки”⁹. І як результат подібного “знайомства” – поява у новоселів т. зв. “кислого залугу”. Робили “кислий заліг” наступним чином: спочатку новину тільки орали (без боронування); піднята земля кисла у пластах до наступної весни. На другий рік таку землю переорювали “2-3 рази за літо і з кожною оранкою все глибше”, восени боронували, і тільки на третій рік засівали¹⁰. За такої технології урожай був набагато вищим. Правда, подібний спосіб підвищення родючості землі могли застосовувати лише заможні сім’ї українців. Бідняки сіяли зразу ж по новині (ціліні) “2-3 хліби”, і тільки “працюючи” землю “парили”. Свої особливості обробітку мала також розробка пустищ. Якщо пустище не “одерніло”, тобто строк кинутості складав 2-3 роки, то на ньому сіяли без парів. У противному разі пустище пускали під пар.

Для боротьби з бур'янами у корінних сибіряків були вироблені відповідні прийоми оранки: “спочатку орали мілко, другого і третього разу – значно глибше”¹¹. Після першого разу бур'яни лежали на поверхні, й борона вільно витягала їх з-під землі. При наступній оранці знищувались безпосередньо корінці бур'янів. Для сівби зернових наступного року землю необхідно було готувати ще з весни: “спочатку орали, через тиждень після оранки боронували, пускаючи інколи не менше 20 борін, потім ще 1-2 рази переорювали”¹². Під ярові доводилось орати 1-2 рази, під озимі – два, на глибину 3-4 вершки¹³. “Багаторазово орати й боронувати доводиться під зернові різного роду, як озимі, так і ярові”, – повідомляли кореспонденти із Тобольської губернії¹⁴.

Доцільність такої “багаторазовості” була доведена традиційним досвідом росіян-старожилів Сибіру. Тому, у тих випадках, коли українські селяни підселялись до старожилів, то вони не змінювали усталений і перевірений практикою обробіток землі. “Коли запитуєш полтавчанина чи харків'янина, – повідомляв В. М. Купчинов (член Харківської земської управи, який побував у переселенців), – чому він не застосовує тих способів обробітку, до яких звик на своїй батьківщині і які, ставши для нього звичними, здавалося б повинні бути перенесені на нове місце, – отримуєш стереотипну відповідь: так тут хазяйнують сибіряки”¹⁵. Тим самим новосели визнавали повний пріоритет старожилів у деяких випробуваних формах обробітку землі.

Початкове багатство землі, придатної для заняття землеробством, давало можливість практикувати одну з найбільш екстенсивних систем рільництва – переліг, який зберігся місцями у Сибіру до початку ХХ ст. “Російський переселенець, – відзначає В. М. Суринов, – змушений був відмовитися від тих прийомів, які склались в умовах відносно інтенсивних систем землеробства Європейської Росії, відповідним чином перебудувувати своє господарство, пристосовуючи його до нової обстановки”¹⁶. При перелозі даний земельний клин засівали доти, поки він “не виорювався”, тобто не виснажувався. Потім ділянку залишали – “оставляли в лог” – і переходили на наступну. Пар був відсутній: “один по одному сіють 5-6 зернових – спочатку дві-три пшениці, потім два-три вівса”¹⁷.

Вказівки на побутування в українців-новоселів переліжної системи рільництва знаходимо у роботах О. А. Кауфмана: “Повністю виснаживши за допомогою глибокої плугової оранки землю, малорос залишає ділянку. ... Ми поставили декільком із українців питання, що

буде, коли зникне новина? “Підемо на інше місце, – була відповідь, – де ще є “рідні” (тобто ніколи не орані землі) залоги”¹⁸. Аналогічні відомості містяться також у “Матеріалах ...”: “Землю оре господар, поки вона не буде розроблена, не виореться, і тоді залишає, передаючи іншому бажачому”, “земля ореться й засівається, поки зовсім не перестане родити”¹⁹. “Злаки сіються підряд 3-4 роки, – повідомляв П. В. Халютин, – перші два роки – пшениця, на третій – ячмінь, потім поле пускають під вигін”²⁰. Поява на перелозі ковилю слугувала ознакою того, що земля достатньо “відпочила” (приблизно через 10-15 років).

Проте наприкінці XIX ст. кількість вільних нерозораних земель значно скоротилась – на зміну перелогу прийшла переложно-парова система землеробства, яка проіснувала аж до початку колективізації сільського господарства Сибіру. За визначенням місцевого старожиливського населення, ця форма землекористування була більш довершеною, чим звичайний переліг. Надалі вводився постійний пар: на зораній ділянці сіяли декілька років підряд, але не “хліб на хліб”, як при перелозі, а упереміж з паром; після відпочинку земля знову оралась й засівалась хлібом. Введення регулярної парової технології збільшувало родючість “працюючої” землі, що сприяло збільшенню кількості посівів.

Перехід до нової переложно-парової системи, за словами В. В. Кир'якова, здійснювався майже непомітно: “на пару сіяли пшеницю, знову пар, яриця, пар – овес, пар – жито, а потім земля відпочивала 6-8 років”²¹. Селяни дотримувались певного порядку у чергуванні культур, враховуючи якість ґрунту та специфіку самих культур. Свіжопідняті з новини або перелогу землі періодично “парили” через порівняно великі проміжки часу й засівали найвимогливішими хлібами – пшеницею, житом. Потім, як земля виснажувалась, її залишали під пар частіше і переходили до менш вибагливих культур – ячменю та вівсу. Практикувався ще такий порядок: після підняття цілини хлібні злаки сіяли один за другим декілька років підряд. Потім ниву “пускали під чорний пар” (тобто не давали пару заростати травою) й чергували посіви з паром до повного виснаження землі²².

На початку XX ст. переложно-парова система була найбільш поширена серед новоселів-українців Західносибірського краю. У цьому нас переконують зведені дані по Курганському²³, Тарському, Ішимському і Тюкалінському округах Тобольської губернії. “Орють

2 роки, потім землю на 1 рік пускають під пар, потім знову орють 2 роки, тобто земля витримує до п'яти зернових, а потім – під пар на 10 років (Тарський округ)²⁴. Чернігівці Ішимського округу “з однієї і тієї ж землі збирають лише два врожаї і тільки по хорошій оранці підряд, а по більш слабій – з паром між ними”²⁵. Особливо вирізнявся Тюкалінський округ²⁶. Тут українці поєднували переложно-парову систему землеробства з прополкою – ручною або мотичною (наприклад, у с. Ольгінському Покровської волості, де проживали полтавчани, харків'яни, чернігівці)²⁷. Сівозміна мала наступні різновиди: перші два роки (інколи – три) сіяли по новині ярову пшеницю, на третій рік – овес, ячмінь, рідше – ярову пшеницю, на четвертий – овес, гречку, горох або ж поле пускали під вигін (інший варіант: зораний клин лежав рік під паром, потім знову сіяли ярову пшеницю і вже після цього ниву залишали у переліг на 7-10 років)²⁸.

Переложно-парова система панувала тому, що по-своєму відповідала конкретним умовам господарювання – ґрунтовим, територіальним, ландшафтним та іншим факторам окремих районів Сибіру за рахунок різноманітності у прийомах чергування пару, у складі і послідовності плодозміни, у співвідношенні строків “працюючих” і переложних періодів. Але за своєю суттю ця система все ж залишалась екстенсивною. Родючість землі відновлювалась лише шляхом чергування посівів з паром і залишанням землі “в заліг”. Це вимагало включення до господарчого обігу великої кількості земельних угідь, у тому числі й наділів, значно віддалених від сел.

Рубіж XIX – XX ст. став перехідним періодом у розвитку землеробства середньої смуги Західного Сибіру. У цей час тут тільки починає з'являтися трипільна парова система рільництва (тоді як, згадаємо, в Україні у більшості районів трипільля давно вже було домінуючим). При трипільній сівозміні земля ділилась на три поля: одне – під озимі (жито, інколи – пшениця), друге – для ярових (пшениця, овес, ячмінь, жито), а третє знаходилося під паром. Через рік поля чергувались. На новій батьківщині українські селяни, по традиції, теж “заводили трипільля”. “Новосели-харків'яни ведуть, як і на батьківщині, трипільля з толокою”, – повідомляли кореспонденти з Тюкалінського округу Тобольської губернії²⁹. “У відповідь на запитання, чому саме трипільля, – відзначав А. А. Свечин, – вони (чернігівці) відповідали: “Старики так сказали. Вирішили зробити як вдома”³⁰. Або ж новопоселенці збирались запровадити трипільля. “Новосели (мова

йшла про харків'ян, які мешкали у Тарському окрузі Тобольської губернії), – повідомляв О. М. Куломзін, – поговорюють про заведення трипілля”³¹. Подібні побажання знаходимо також у “Матеріалах ...”³².

Однак трипілля не отримало такого значного поширення серед українців, які осіли у Західному Сибірі, як це було на їх колишній батьківщині. “На запитання про наявність правильного трипілля з толокою кореспонденти відповідали, що в більшості господарств така система не зустрічається, хоча є і нечисленні позитивні відповіді”³³. Певною мірою це пояснювалось тим, що при трипіллі відбувалось тільки часткове відновлення родючості землі, яка, виснажуючись, давала все більш низькі врожаї. До того ж посіви озимих культур – з огляду на екстремальні сибірські кліматичні умови – не завжди приносили очікувані результати.

З початком ХХ ст. набуває поширення серед українських переселенців багатопільна система землеробства³⁵, яку активно насаджували агрономи Управління переселення і землеустрою. Багатопілля, ефективність якого у значній мірі залежала від площі оброблюваної даним господарством землі, дозволяло заможним селянам скоріше адаптуватись до нового місця проживання.

Угноєння, як один із засобів відновлення родючості землі, застосовувалось в основному у північній частині Тобольської губернії, частково – у центральній; у степовій смугі воно майже не практикувалось. В Україні, навпаки, угноєння полів було широко розповсюджене. Серед українських новоселів простежувались тільки окремі спроби застосування гною. Певною мірою це пояснювалось наявністю парів, які заміняли угноєння. Разом з тим практика застосування добрива, або відмова від нього, складалась у залежності від умов господарювання у різних районах Західного Сибіру. Місцями тучні чорноземи не потребували угноєння – “пробували (полтавчани) вивозити на поле перегній, хоча старожили запевняли, що земля не приймає”³⁶.

Таким чином, навіть стислий аналіз систем землеробства українців-сибіряків кінця ХІХ – початку ХХ ст. – *перелогу, переложно-парової системи рільництва, трипілля, багатопілля* – дає всі підстави стверджувати, що переселенці з України не тільки принесли з собою або просто запозичили у старожилів різні системи землеробства. Ні, вони дуже ґрунтовно випробували можливості тих і інших, створивши децю оригінальне. І ця специфіка, як нам здається, не лежить просто

на поверхні досліджуваного устрою господарювання українців-новоселів. Тому подальше вивчення аспектів господарсько-культурного типу українців-сибіряків допоможе всебічно дослідити дуже складний комплекс агрикультури некорінного (“прийшлого”) населення Сибіру.

Примітки

- ¹ *Докуцаев В. В.* Русский чернозем. – М., 1952. – С. 517 – 561.
- ² *Семенов-Тяньшанский П. П.* Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – СПб., 1907. – Т. XVI. – С. 78.
- ³ *Рубакин Н. А.* Рассказы о Западной Сибири или о губерниях Тобольской и Томской и как там живут люди. – М., 1915. – С. 139 – 140.
- ⁴ *Переселения* крестьян Харьковской губернии. – Х., 1911. – Вып. 5. Переселенцы Харьковской губернии в местах колонизации: по данным сибирских добровольных корреспондентов. – С. 27.
- ⁵ *Кривенко С.* Очерк жизни крестьян Тарского округа Тобольской губернии // Мир божий. – 1894. – № 10. – С. 102.
- ⁶ *Материалы* для изучения быта переселенцев, водворенных в Тобольской губернии за 15 лет (с конца 70-х годов по 1893 год). – М., 1895. – Т. 1. – С. 254 (далі – *Материалы* для изучения быта переселенцев, ...Т. 1.).
- ⁷ *Истомина Н. К.* Сибирь и переселенцы. – Х., 1896. – С. 18.
- ⁸ *Материалы* для изучения быта переселенцев, ...Т. 1. – С. 335 – 336, 366.
- ⁹ *Там само* – С. 363.
- ¹⁰ *Кауфман А. А.* Экономический быт государственных крестьян Ишимского округа Тобольской губернии. – СПб., 1889. – С. 176; *Халютин П. В.* Переселенцы Тюкалинского уезда Тобольской губернии. – СПб., 1902. – С. 12.
- ¹¹ *Польові* матеріали автора (далі – *ПМА*), 1985. – Зошит 2. – Арк. 26, 28; зош. 4. – Арк. 9, 15.
- ¹² *Переселения* крестьян Харьковской губернии. – Вып. 5. – С. 28.
- ¹³ *Материалы* для изучения быта переселенцев, ...Т. 1. – С. 91, 95, 102.
- ¹⁴ *Переселения* крестьян Харьковской губернии. – Вып. 5. – С. 28.
- ¹⁵ *Купчинов В. М.* Краткий отчет по командировке в места колонизации Сибири члена Харьковской губернской земской управы В. М. Купчинова в 1909 г. – Х., 1909. – С. 20.
- ¹⁶ *Суринов В. М.* Производительные силы сельского хозяйства Западной Сибири по материалам историко-этнографических экспедиций (конец XIX – начало XX в.) // Проблемы изучения материальной культуры русского населения Сибири. – М., 1974. – С. 130 – 131.
- ¹⁷ *Кауфман А. А.* К вопросу о культурной роли переселений в Сибири и их отношении к сибирским старожилам // Путь-дорога. – 1893. – С. 528.
- ¹⁸ *Там само; Кауфман А. А.* К вопросу о влиянии переселенческого элемента на развитие сельского хозяйства и общинной жизни в Западной Сибири // Труды Императорского Вольного экономического общества. – СПб., 1891. – Т. 2. – С. 17.

- ¹⁹ *Материалы* для изучения быта переселенцев, ...Т. 1. – С. 127, 424.
- ²⁰ *Халютин П. В.* Указ. раб. – С. 10 – 11.
- ²¹ *Кирьяков В. В.* Очерки по истории переселенческого движения в Сибирь (В связи с историей заселения Сибири). – М., 1902. – С. 255.
- ²² *Петров М.* Западная Сибирь. Губернии Тобольская и Томская. – М., 1908. – С. 37.
- ²³ *Материалы для изучения быта* переселенцев, ...Т. 1. – С. 152, 187, 201.
- ²⁴ *Там само.* – С. 128.
- ²⁵ *Там само.* – С. 254.
- ²⁶ *Там само.* – С. 331, 401, 429, 471, 494; *Халютин П. В.* Указ. раб. – С. 73.
- ²⁷ *Халютин П. В.* Указ. раб. – С. 50.
- ²⁸ *Материалы* для изучения быта переселенцев, водворенных в Тобольской губернии. – Тобольск, 1898. – Вып. I. – С. 215, 313 (далі – *Материалы* для изучения быта переселенцев, ... Вып. I.); *Халютин П. В.* Указ. раб. – С. 11, 37.
- ²⁹ *Переселения* крестьян Харьковской губернии. – Вып. 5. – С. 24.
- ³⁰ *Свечин А. А.* Отчет о командировке в Сибирь для ознакомления с постановкой переселенческого дела гласного Черниговского губернского земского собрания А. А. Свечина. – СПб., 1910. – С. 25.
- ³¹ *Куломзин А. Н.* Статистические данные по переселенческому делу, собранные Куломзиным в поездку в Сибирь в 1896 г. – СПб., 1897. – С. 83.
- ³² *Материалы* для изучения быта переселенцев, ...Т. 1. – С. 101, 366, 424; *Материалы* для изучения быта переселенцев, ... Вып. I. – С. 45, 238, 253.
- ³³ *Переселения* крестьян Харьковской губернии. – Вып. 5. – С. 23.
- ³⁴ *Суринов В. М.* Указ. раб. – С. 112.
- ³⁵ *Коровушкин Д. Г.* Очерки этнокультурной адаптации поздних переселенцев в Западной Сибири. – Новосибирск, 2006. – С. 92-93.
- ³⁶ *Материалы* для изучения быта переселенцев, ... Вып. I. – С. 253.

Резюме

Шпорт А. М. *Культура земледелия украинских переселенцев Тоболо-Иртышского междуречья (конец XIX – начало XX в.)*

Статья посвящена анализу наличных у украинских новоселов Западносибирского края систем земледелия сквозь призму унаследованного и вновь приобретенного опыта занятия сельским хозяйством.

Выделены факторы, определяющие специфику бытования у украинских крестьян тех или иных агротехнических, организационных приемов по восстановлению и повышению плодородия сибирской почвы.

Вяявленные источники, полевые материалы автора свидетельствуют о существовании у украинцев-переселенцев перелога, переложно-паровой системы земледелия, трехполюя, многополюя и их местных вариантов.

Намечены перспективы дальнейшего исследования культуры земледелия украинцев Тоболо-Иртышского междуречья.